

Гос

ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫ

ЧИЖЕК ПРОГРАММА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЯАМЫЗЫ
НАЦИОНАЛ ШКОЛА ХӨГЖҮДЕР ИНСТИТУТ
КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ 9 ДУГААР ГИМНАЗИЯЗЫНЫҢ
ЭТНОПЕДАГОГИКТИГ КУРЛАВЫР ТӨВҮ

Өг-бүле педагогиказы

Чижек программа

КЫЗЫЛ – 2025

Программаны тургускан авторлар:

Шаалы А. С. – педагогика эртемнеринин кандидады, доцент;

Ооржак А. К., Шулуу-Маадыр С. Ч. – Кызылдың 9 дугаар гимназиясының Этнопедагогиктиг курлавыр төвүнүн методистери;

Саая А. А. – Национал школа хөгжүдөр институттуң өөредилгениң этнокультурлуг утказын боттандыра лабораториясының методизи.

Программаны тургузарынга ажыглаан хоойлулар болгаш дужаалдар:

Программаның эрге-хоойлу талазы-биле үндезинин янзы-бүрү чергелиг дараазында хоойлу, дүрүм, айтышкыннар тургузуп турар:

Делегей чергелиг:

- «Конвенция о правах ребенка» (одобрена Генеральной Ассамблеей ООН 20.11.1989, вступила в силу для СССР 15.09.1990);
- Всеобщая декларация прав человека (принята Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948г.).

Федерация чергелиг:

- Конституция РФ (признает возможность передачи осуществления отдельных государственных полномочий (как, федеральных, так и субъектов РФ) органам местного самоуправления (ч.2 ст.132);
- «Об образовании в Российской Федерации» (с изменениями) (далее ФЗ). Федеральный закон от 29.12.2012г. 273-ФЗ;
- «Концепция развития дополнительного образования детей». Распоряжение Правительства РФ от 4.09.2014г. № 1726-р.;
- «Об объявлении в Российской Федерации Десятилетия детства». Указ Президента РФ от 29.05.2017г. № 240;
- Стратегия развития воспитания в РФ на период до 2025 года (Распоряжение Правительства РФ от 29.05.2015 г. № 996-р);
- «О примерных требованиях к программам дополнительного образования детей». Письмо Министерства образования и науки РФ от 11.12.2006 г. №06-1844;
- Стратегическая инициатива «Новая модель системы дополнительного образования», одобренная Президентом РФ 27.05.2015 г.

Тус чер чергелиг:

- Закон Республики Тыва от 23 декабря 2010 г. № 373 ВХ-1 «Об образовании» (в редакции от 10.04.2016 г.);
- «Развитие образования и науки на 2014-2025 годы» (с изменениями на 15 сентября 2020 г.). Постановление Правительства Республики Тыва от 30 октября 2013 г. № 632;

- «Об утверждении Концепции духовно-нравственного развития и воспитания детей и молодежи Республики Тыва до 2025 года». Постановление Правительства Республики Тыва от 12 февраля 2019 года № 73;

- «Об утверждении плана мероприятий («дорожной карты») по реализации Концепции духовно-нравственного развития и воспитания детей и молодежи Республики Тыва до 2025 года». Распоряжение Правительства Республики Тыва от 29 апреля 2019 года № 214-р;

- Стратегия развития образования и науки Республики Тыва на период до 2030 года. Постановление Правительства РТ от 31.10.2018 № 538;

- Об утверждении плана мероприятий по реализации в Республике Тыва «Стратегии развития воспитания в Российской Федерации на период до 2025 года». Постановление Правительства РТ от 20.07.2019 № 73;

Государственная программа РТ «Развитие государственных языков Республики Тыва на 2021-2024 годы». Постановление Правительства РТ от 8.12.2020 № 610;

II-ая подпрограмма «Развитие тувинского языка на 2021-2024 годы»;

- Об утверждении плана мероприятий («Дорожной карты») по реализации в Республике Тыва второго этапа Концепции семейной политики государственной политики в РФ на период до 2025 года.

Распоряжение Правительства РТ № 278-р от 11.12.2018 № 531-р.

Албан адыры чергелиг:

- О создании Ресурсного центра этнопедагогики Республики Тыва на базе Государственного бюджетного научного учреждения Министерства образования и науки Республики Тыва «Институт развития национальной школы». Приказ Министерства образования и науки Республики Тыва №536 от 28.04.2021 г.

- О создании пилотных общеобразовательных организаций. Приказ Министерства образования и науки РТ от 21.05.2021 № 659-д.

- «О порядке организации работы ОО с семьями и (детьми) группы риска». Приказ Министерства образования и науки РТ от 29.07.2020 г. № 673-д;

- Приказ Министерства образования и науки РТ от 18 сентября 2020 г. № 867-д «Об утверждении Плана республиканских мероприятий по дополнительному естественнонаучному направлению ГБОУДО Республики Тыва «Республиканский центр развития дополнительного образования» на 2020–2021 учебный год».

- Методические рекомендации к составлению плана воспитательной работы образовательной организации, утвержденные методическим объединением заместителей по воспитательной работе образовательных организаций города Кызыла и др.

Тайылбыр бижик

XX чүс чылдың 1990 чылдарының эгезинде чуртка ажык-чарлыг чорук чарлаттынып, бистиң күрүневис сайзыралдың чаа чадазынче шилчээнин билир бис. Национал күрүнелер боттарының мурнунда турганы төөгүлүг аттарын, бурунгу өгбелерден дамчып келген ёзу-чаңчылдарын катап эгидип, аныяк-өскенни бедик мөзү-шынарлыг салгакчылар кылдыр кижизидеринче улуг кичээнгейни салып эгелээн.

Тыва Республиканы чаартылгалар база оюп эртпээн. Аңаа Тыва деп бурунгу адын эгиткен, ону кайы-даа дылга ынчаар адаар база бижиир деп шиитпирни хүлээп алган. Уттундуруп бар чыткан ёзу-чаңчылдарны эгидип, оларны чыып бижип, сергедип, өг-бүлеге, уруглар садтарынга, школаларга болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринге кичээл үезинде, кичээлден дашкаар ажылдарга калбаа-биле ажыглап эгелээн.

Өөредилге талазы-биле күрүне политиказының Эчис сорулгазынга Россияның хамаатызының мөзү-шынарының кижизидилгези болгаш сайзыралы хамааржыр. Амгы үеде сүзүк болгаш мөзү-шынар кижизидилгезин өөредилгениң федералдыг күрүне стандартының методологтуг үндезини кылдыр тодараткан. Өөредилге-кижизидилге ажылынга сүзүк болгаш мөзү-шынар кижизидилгези кол черни ээлеп, ол төрөөн дыл, культура, ооң байлаан хумагалаан хөй националдыг

болгаш янзы-бүрү культуралыг россияжи ниитилелди быжыктырарын негеп турар¹.

Кижизидилге өг-бүледен эгелээр. Ада-иези, өгбелери ажы-төлдүн угу, дөзү болурундан аңгыда, уругларның мөзү-шынарын хевирлеп, оларның угаан-медерелин сайзырадып, сөс-домаан чечен-мерген, чедингир кылдыр өөредир болгай. Уругларны кижизидеринге, оларны ажил-агыйга өөредиринге, чуртталгага белеткээринге өг-бүлениң салдары улуг, харысалгалыг деп чүве кижиди төрелгетениң сайзыралының эге чадазындан эгелээни билдингир. Ынчангаш өг-бүлеге уруглар кижизидер эртемниң тыптып келгениниң эге үндезини болуп, чоорту сайзырап, үе-чада аайы-биле ооң арга-дуржулгазы калбарып, негтереп эгелээн болгаш амгы үеде база-ла ол хүлээлгелерни күүседип турар.

Ажы-төл кижизидеринге, уругнуң кижизиг болурунга өг-бүлениң салдары улуг. 14-тен 16 хар – аныяк-өскенниң угаан-медерелиниң база мага-бодунуң быжып сайзыраар үези. Уруглар ол үеде чоннуң сагыыр ужурларын, ёзу-чаңчылдарын, амыдыралчы арга-дуржулгазын улуг улус дамчыштыр шингээдип ап, оларны амыдыралыга чоорту боттандырып эгелей бээр. Ону барымдаалааш, школаның үстүкү класстарынга болгаш профессионал өөредилге черлеринге немелде өөредилгеге чорудар «Өг-бүле педагогиказы» деп эртемни өөредирин сүмелеп турар.

Эртемни өөредириниң кол сорулгалары:

1) делегей чоннарының философтарының, шылгараңгай эртемденнериниң болгаш башкыларының салгалдарга арттырып каан өг-бүле дугайында өөредиглерин билип алырынче, оларны сайгарып билиринче уругларның кичээнгеин угландырап;

2) тыва өг-бүле, өгбелер, дөргүл-төрөл деп кымнарыл деп билиглерни уруглар медерелдии-биле билип алып кылдыр өг-бүлеге хамаарышкан чаңчылдар, ёзулалдар, ужурларны сагырынга таарымчалыг байдалдарны тургузар;

---

¹ ТР-ниң өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының КОНЦЕПЦИЯЗЫ. – Кызыл, 2011. – а. 3.

3) ие кижиниң, ада кижиниң үлегеринге даянып алгаш, келир үеде ада, ие болурунга уругларны белеткеп, өг-бүлеге ажы-төл кижизидериниң кол ужур-утказы-биле таныштырар;

4) өөреникчилерни боттарының келир үеде амыдыралынче кичээнгейин угландыраарын, эртем-билиг, тускай мергежил чедип ап, өг-бүле тудар талазы-биле айтырыгларга хамаарыштыр баш бурунгаар шилилгени кылып билир кылдыр белеткээр.

Салдынган сорулгаларны боттандыраары-биле кол билиглерни өөреникчилерге кысказы-биле угаадыр. Теория кырынга өөрөнгөн чүүлдерни амыдырал-биле сырый холбап тургаш өөредир. Ук эртемниң үндезиннерин хажытпазын, ооң өскерлип, үе аайы-биле сайзырап турарын, шиитпирлеттинмээн айтырыгларының ам-даа барын кичээл бүрүзүнге тайылбырлап, амыдыралдан алган чижектерни аңаа барымдаа кылдыр ажыглаарын башкыларга сүмеледивис.

Өг-бүле педагогиказын өөрөнгөн түннелдеринге негелделер:

– бодун тодаргай өг-бүлениң, төрөл бөлүктүң, тускай чоннуң, күрүнениң төлептиг оглу (кызы), өг-бүлеге хамаарышкан бурунгу өгбелеривистиң чаагай чаңчылдарының салгакчызы мен деп миннип, сагып чорууру;

– тыва өг-бүле, ада-ие, өгбелер, дөргүл-төрөлге хамаарышкан кол билиглерни амыдыралында медегерлдии-биле билири болгаш оларга хамаарышкан чаңчылдарны, ёзулалдарны, ужурларны билири;

– ада-иениң үлегери болгаш өг-бүлеге ажы-төл кижизидериниң кол утказын: төрөөн дыл, аас чогаал, өг-бүле, чоннуң байырлалдары, национал оюннар, бойдус дээш о.ө аргаларын ажыглап билири;

– боттарының келир үези, эртем-билиг, тускай мергежил чедип алып, өг-бүле тудар талазы-биле баш бурунгаар шилилгени кылып билири, амыдыралдың нарын берге айтырыгларын шиитпирлээринге белен болуру;

– ада болгаш ие кижиниң уруглар кижизидер талазы-биле харыысалгазын хоойлу ёзугаар билири;

– ада, ие кижиниң кандыг болурун чоннуң ёзу-чаңчылдарында айытканы-биле сайгарып билири;

– кижизиг мөзү-бүдүштү хевирлээри-биле өг-бүледе, төрөл-бөлүктер аразында харылзааларны шын тудуп билири, хүндүлөл ёзулалдарын сагыры, «Салгал ыяжын» тургузуп билири;

– кадык өг-бүлени тургузарының талазы-биле бодунга хамаарыштыр негелделерни кылып билири;

– өг, бажың ажылын кылып билири: аал-чуртту, оран-саваны арыг-силиг тудуп билири, мал, чер ажил-агыйын болгаш амгы байдалга дүүшкен сайгарлыкчы ажилды кылып болгаш сайзырадып билири;

– өг-бүлениң экономиказын шын планнаарының эге билиглерин амыдыралда ажыглап шыдаары.

Башкыларга кыска методиктиг удуртулга. Эртемни школаның үстүкү класстарына болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринин сургуулдарына өөредир кылдыр тургускан. Башкының билиг бээр аргаларын база өөреникчилерниң билиг чедип алыр аргаларын айтып, кичээлдин чижек тематиктиг планын тургузуп, шактар хуваалдазын киирген.

Оларны ынчалдыр аңгылаан чылдагааны болза бо эртемни өөредирде, теория кырына өөрөнгөн чүүлдерни амыдырал-биле сырый холбаарын чугула деп санаан. Өөреникчилерниң угаан-бодалын сайзырадырда, эки-бакты ылгап билир кылдыр угаадырда, кичээлдерге оларның идепкейлиг чоруун чедип алыр. Олар боттары хоойлудүрүмнерни, өг-бүле педагогиказына хамаарышкан өске-даа немелде ажилдарны холга тудуп, немей өөрөнип, сайгарып, деңнээр ужурлуг. Ооң түңнелинде өөреникчилер экини шиңгээдип, бак чүведен чайлап билир кылдыр өөрөнгөн турар ужурлуг. Ындыг болганда өөреникчилер кичээлге башкының удуртулгазы-биле боттары ажилдаарындан аңгыда, боттары боданыр, түңнелди үндүрер.

Башкыларның кичээнгейинге айтып каар чүүл – тема бүрүзүн өөрөткениниң соонда, амыдыралчы дуржулгага даянган кичээлдерни эрттирери. Шак ындыг кичээлдерге сайгарып болгу дег чижек айтырыгларны чыып тургускан. Кичээлге амгы үениң чаа педагогиктиг технологияларын ажыглаары күзөнчиг. Янзы-бүрү ажык чугаа, презентациялар, онлайн ужуражылгалар, төгерик стол дээн

чижектиг кичээлдерниң өске-даа хевирлерин ажыглап болур. Маңаа башкы бүрүзүнүң чогаадыкчы чоруу, чаа арга, методтарны, кичээлдин хевирлерин ажыглаары негеттинер.

Программада сүмелеп киирген номнарны, кичээлдерни, бот ажылдарның хевирлерин ажыглаарындан аңгыда, башкы кижиниң бодунуң мурнунга кол салып алыр сорулгазы – өөрөдилгенин шынарын экижидери-биле немелде өөрөдилге кичээлдеринге амгы үениң технологияларын ажыглап, кичээлди солун кылдыр тургузуп, чаа хевирлерни дилеп тып, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаары чугула.

Национал школа хөгжүдөр институттуң сайтында салып каан видеокапсырылгаларны кичээлге немелде көргүзүг материалы кылдыр ажыглаар болза, өөреникчи кижиниң чараш чүүлдерге сонуургалы улгадып, өг-бүлезиниң иштинге найыралы быжыгар, өөреникчининиң бүдүжү бүгү талазы-биле шын угланыышкынныг хевирлеттинер. Ол дузааргак, каяа-даа чорааш бодун алдынып билир, чер-чуртунга ынак, бойдузунга хумагалыг болур.

ЧИЖЕК ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

ВАРИАНТ 1. Ийи чыл өөренир программа

1-ги модуль

Темалар	Ниити шактар	Теориялыг кезээ	Бот ажыл (практиктиг кичээлдер)
Өг-бүле педагогиказының дугайында билиг (6 шак)			
Кирилде кичээл			
Өг-бүле – ниитилелдиң үндезини	2	1	1
Өг-бүле педагогиказының кол билиглери болгаш дүрүмнери	2	1	1
Делегей чоннарында өг-бүле кижизидилгезиниң онзагайы	2	1	1
Өг-бүле педагогиказы – тускай эртем (4 шак)			
Өг-бүле педагогиказы – педагогика эртемниң бир адыры	2	1	1
Тыва улусчу кижизидилге дугайында шинчилелдер	2	1	1
Тыва өг-бүле педагогиказы (7 шак)			
Тыва улустуң кижизидилге дугайында билиглери	2	1	1
Тыва өг-бүле кижизидилгезиниң үндезиннери	3	1	2
<i>Номчулга сайгарылгалыг кичээл.</i> Бурунгу өгбелеривистиң амгы салгалдарга чагыглары	2	1	1

Тыва өг-бүлениң сүзүктери (17 шак)			
Ада-ие болгаш төрөл харылзаалар: • Ие кижиги • Ада кижиги • Өгбелер	8	4	4
<i>Номчулга сайгарылгалыг кичээл</i> Кырган-авам өөрөдиглери	2	1	1
Өг-бүлеге уруглар кижизидилгезиниң сүзүктери	2	1	1
Өг-бүле болгаш шажын-чүдүлге	1	1	
<i>Номчулга сайгарылгалыг кичээл</i> • Тыва чоннуң бурунгу чүдүлгезиниң дугайында • Тыва чоннуң үзели	2		2
Түннел кичээл	2	1	1
Шунту:	34	16	18

2-ги модуль

Чаңчылчаан тыва өг-бүле кижизидилгези (12 шак)			
Кириилде кичээл			
Уруглар кижизидилгезиниң назы-хар аайы-биле онзагай талалары	2	1	1
Уругнуң назы-хар аайы-биле өзүп-сайзыраарының онзагай талалары	3	1	2
Күш-ажыл кижизидилгези	3	1	2
Өг-бүле кижизидилгезиниң улусчу аргалары	3	2	1
<i>Номчулга сайгарылгалыг кичээл</i> Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези	1		1

Өг-бүле байырлалдары (6 шак)			
Уруг дою	2	1	1
Хылбык дою	2	1	1
Куда дою	1	1	
<i>Номчулга сайгарылгалыг кичээл.</i> С. Сарыг-оол «Куда»	1		1
Амгы үеде өг-бүле кижизидилгези (16 шак)			
Өг-бүлениң эрге-хоойлу камгалалы	2	1	1
Кадык амыдырал: • Шын чемненири • Кадыкшылга хоралыг чанчылдар	4	3	1
Эртем-билиг, тускай мергежил	2	1	1
Ынакшыл, харыысалга	1	1	
<i>Практиктиг кичээл</i> Ынакшыл дугайында ажык чугаа	1		1
Өг-бүле тудары	2	1	1
Өг-бүлениң өнчү-хөрөңги айтырыглары	2	1	1
Түңнел кичээл	2	1	1
<i>Шунту:</i>	<i>34</i>	<i>17</i>	<i>17</i>

ВАРИАНТ 2. Чаңгыс чыл өөренир программа

Чаңчылчаан тыва өг-бүле кижизидилгези (12 шак)			
Темалар	Ниити шактар	Теориялыг кезээ	Бот ажыл (практиктиг кичээлдер)
Өг-бүле педагогиказының дугайында билиг (3 шак)			
Кирилде кичээл	2	1	1
Өг-бүле – ниитилелдин үндезини.			
Өг-бүле педагогиказының			

кол билиглери болгаш дүрүмнери			
Делегей чоннарында өг-бүле кижизидилгезиниң онзагайы	1	1	
Өг-бүле педагогиказы – тускай эртем (2 шак)			
Өг-бүле педагогиказы – педагогика эртеминиң бир адыры	2	1	1
Тыва улусчу кижизидилге дугайында шинчилелдер			
Тыва өг-бүле педагогиказы (3 шак)			
Тыва улустуң кижизидилге дугайында билиглери	2	1	1
Тыва өг-бүле кижизидилгезиниң үндезиннери			
<i>Номчулга сайгарылгалыг кичээл.</i> Бурунгу өгбелеривистиң амгы салгалдарга чагыглары	1		1
Тыва өг-бүлениң сүзүктери (10 шак)			
Ада-ие болгаш төрөл харылзаалар: • Ие киж • Ада киж • Өгбелер	6	3	3
<i>Номчулга сайгарылгалыг кичээл</i> Кырган-авам өөредиглери	1		1
Өг-бүлеге уруглар кижизидилгезиниң сүзүктери	1	1	
Өг-бүле болгаш шажын-чүдүлге	1	1	

Номчулга сайгарылгалыг кичээл • Тыва чоннуң бурунгу чүдүлгезиниң дугайында • Тыва чоннуң үзели	1		1
Чаңчылчаан тыва өг-бүле кижизидилгези (4 шак)			
Уруглар кижизидилгезиниң назы-хар аайы-биле онзагай талалары	1	1	
Уругнуң назы-хар аайы-биле өзүп-сайзыраарының онзагай талалары			
Күш-ажыл кижизидилгези			
Өг-бүле кижизидилгезиниң улусчу аргалары	2	1	1
Номчулга сайгарылгалыг кичээл. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези	1		1
Өг-бүле байырлалдары (3 шак)			
Уруг дою			
Хылбык дою	2	1	1
Куда дою			
Номчулга сайгарылгалыг кичээл С. Сарыг-оол «Куда»	1		1
Амгы үеде өг-бүле кижизидилгези (9 шак)			
Өг-бүлениң эрге-хоойлу камгалалы	2	1	1
Кадык амыдырал: • Шын чөмненири • Кадыкшылга хоралыг чаңчылдар	2	1	1

Эртем-билиг, тускай мергежил	1	1	
Бнакшыл, харыысалга			
<i>Практиктиг кичээл</i> Бнакшыл дугайында ажык чугаа	1		1
Өг-бүлө тудары			
Өг-бүлениң өнчү-хөрөңги айтырыглары	2	1	1
Түңнел кичээл	1		1
<i>Шунту:</i>	34	16	18

1. ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА БИЛИГ

1.1. Өг-бүлө – ниитилелдин үндезини

Өг-бүлө – ыдыктыг сүзүк, кижиниң өзүп-доругар уязы, ниитилелдин бир кезии. Ол ынакшыл, күш-ажыл, ада-иениң үлегериниң кадагалакчызы болгаш суртаалчызы.

Эртем-билиг чедип, ажыл-агыйны чогуруп, амыдыралчы айтырыгларны бот-тускайлаң шиитпирлеп, боттандырып шыдаар кылдыр өөреникчилерни углап башкарар. Өөреникчиниң бодунуң канчаар алдынып чорууру, өг-бүлениң, ниитилелдин турумчуй берген негелделеринге дүтжүрүн сайгарып билири, мөзү-бүдүшке хамаарышкан дүрүмнерни билири.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. *Өг-бүлө педагогиказы деп эртем чүнү шинчилеп турарыл?*
2. *Ук эртем чүнү кижизидилгениң кол төвү деп санап турарыл?*
3. *Өг-бүлө деп чүл, кандыг шынарларлыг болур-дур?*
4. *Өг-бүлениң иштинде харылзаалар кандыг бөлүктөргө чарлып турарыл?*
5. *Ажы-төлдүң өзүп-сайзыраарыңга өг-бүлө кандыг таарымчалыг байдалдарны тургузар ужурлугул?*
6. *Өг-бүлениң кижизидикчи хүлээлгезиниң сорулгаларын тодарадыңар.*
7. *Чүгө өг-бүлени ниитилелдин кол үндезини деп санап турарыл?*

8. *С. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп чогаалындан үзүндүнү номчааш, кол маадырның өг-бүлезиниң кежигүннерин тодарадыңар.*

9. *Аңгыр-оолдуң чоок төрелдерин кымнар деп билип алдыңар?*

10. *Бодуңарның өг-бүлеңерниң кежигүннери-биле таныштырыңар. Ава-ачаңар-биле демнежиپ тургааш, «Өг-бүлеңерниң ыяжын» чуруп тургузуңар.*

1.2 Өг-бүле педагогиказының кол билиглери болгаш дүрүмнери

Өг-бүле педагогиказының кол билиглери:

- кижизидилге;
- кижизидилгениң сорулгалары;
- кижизидилгениң даяныр, кижизидилгеге салдар чедирер чүүлдери;
- кижизидилгениң аргалары;
- кижизидилгеге ажыглаар чүүлдер.

Өг-бүле педагогиказының сагыыр ужурлуг дүрүмнери (принциптери):

- чаңчыл,
- ёзулал,
- ужур.

Өг-бүле кижизидилгезиниң база бир кол дүрүмү – кылган ажылын эчизинге чедирери, ажыл бүрүзүнүң үре-түңнелдиг болуру.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. *Кижизидилге деп чүл, ону канчаар билип алдыңар?*
2. *Кижизидилгениң сорулгаларын санаңар.*
3. *Кижизидилгениң кандыг аргаларын билип алдыңар? Оларның аразындан кайы аргалар силерниң сеткилицерге тааржыр-дыр, бодалыңарны илередиңер.*
4. *Өг-бүле кижизидилгезинде кандыг кол дүрүмнер барыл?*
5. *Дуңмаларыңарны кижизидерде кайы дүрүмнерни сагып турар-дыр силер?*
6. *Өг-бүлеңерниң ниити ажылынга азы бажың ажылынга силерниң киржилгеңер кандыгыл?*

7. М. Дуюнгарның «Хлеб» деп чогаалындан киширген үзүндүзүндө ачазының оглунга чагыгларын айтыңар.

8. «Демниг сааскан тева тудуп чиш» деп үлегер домактың утказын канчаар билип алганыңарны тайылбырлап чугаалаңар?

1.3 Делегей чоннарында өг-бүле кижизидилгезиниң онзагайы

Янзы-бүрү чоннарда өг-бүле кижизидилгези бот-тускайлаң онзагай талаларлыг. Оларның чамдызын өөренип тургаш, ниити россияжи болгаш тыва өг-бүле кижизидилгези-биле деңнеп өөредери.

Төөгү талазы-биле Тыва-биле харылзаалыг чораан Моол, Кыдат, Кыргыз күрүнелерде өг-бүле кижизидилгезиниң онзагай талаларын көрүп болур.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Кыдат улустуң кижизидилгезинде кандыг дүрүмнер болгаш өөредиглер бар-дыр?

2. «Уруг чажындан тура-ла, чүгле өг-бүлези дээш эвес, а бүдүн чурту дээш чурттаар апаар» деп бодалга бодуңарның хамаарылганыңарны илередиңер.

3. Кыргыз улустуң өг-бүле кижизидилгезиниң кол чүүлдерин чугаалаңар.

4. Моол чон уругларны назы-хар аайы-биле канчаар кижизидип чораан-дыр? Оол уруг биле кыс уругнуң кижизидилгезиниң ылгалын тодарадыңар.

5. Делегей чоннарының кайы-бирээзиниң өг-бүле кижизидилгезинде тыва чоннуу-биле дөмей чүүлдерин болгаш аңгы талаларын деңневишаан, тайылбырлап чугаалаңар.

2. ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫ ТУСКАЙ ЭРТЕМ

2.1 Өг-бүле педагогиказы – педагогика эртеминин бир адыры

«Педагогика» деп сөстүң тывылганы. Чех улустуң педагогу Ян Амос Коменскийниң педагогика эртеминин тургустунарынга

киирген үлүү. Этнопедагогика деп эртемнің үндезилекчизи академик Г.Н. Волков – чуваш чоннуң үндезин кижизидилге культуразының шинчилекчизи.

Педагогика эртеминиң кол өөренир чүүлү – кижизидилге. Өг-бүлө педагогиказының өөренир айтырыглары. Өг-бүлө педагогиказы – ниити педагогиканың бир адыры.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. *Педагог деп кымыл, ол сөстүң тыптып келгенин тайылбырлаңар.*

2. *Педагогика эртеми канчаар тыптып келгенил?*

3. *Г. Н. Волковтуң чугаалааны-биле, этнопедагогика деп эртемнің өөренир чүүлдерин тайылбырлаңар.*

4. *Интернет четкизінде материалдарга даянып тургаш, Я.А. Коменскийниң дугайында илеткелден белеткеңер.*

2.2 Тыва улусчу кижизидилге дугайында шинчилелдер

Тываның эртемденнериниң тыва өг-бүлө кижизидилгезинин онзагайларын сайгарып, шинчилээни.

М. И. Анисов, К. Б. Салчак, Л. П. Салчак – баштайгы шинчилекчилер. Эртемденнер Х. Д-Н. Ооржактың, Г. Д. Сундуйнун, А. С. Шаалының мөзү-бүдүш кижизидилгезиниң айтырыгларын өөредилге черлеринге чорударының дугайында шинчилээни. Т. Т. Мунзуктуң тыва өг-бүлөгө мөзү-шынар, күш-ажыл кижизидилгезин тускай эртем ажылы кылдыр чорутканы. Ө. Ч. Ондарның тыва оюннарда тураскааткан ажылдары.

Амгы үеде мөзү-шынар кижизидилгезиниң айтырыгларын күрүне чергелиг кылдыр көрүп турарының чижээ.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. *М. Б. Кенин-Лопсан деп кымыл? Ооң дугайында презентациядан кылыңар.*

2. *М. Б. Кенин-Лопсанның кандыг номнарын билир силер? Кайы номунда ол тыва чоннуң өг-бүлө кижизидилгезиниң дугайында бижээн-дир?*

3. Тываның Улустуң башкызы К. Б. Салчак эртем ажылынга кандыг айтырыгларны сайгарып көргөнил?

4. Тыва эртемденнерниң өг-бүле кижизидилгезинге хамаарышкан шинчилелдериниң дугайында дыңнадыглардан кылыңар.

3. ТЫВА ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫ

3.1 Тыва улустуң кижизидилге дугайында билиглери

Тыва улустуң кижизидилге дугайында өөредии. Кижизидилге деп билигниң укталганы. «Кижизидилге дээрге ол үлегер болгаш ынакшыл-дыр» (Г. Н. Волков). Улуг улустуң, ылаңгыя ада-иениң, амыдыралдың шупту талаларына үлегери болгаш ажы-төлүнге ынакшылы. Бо үеде дүвүрөнчиг байдалдар. Алыс үндезин кижизидилгениң утказы.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. *Өг-бүле кижизидилгезинде «кижи» болгаш «кижизидилге» деп кол билиглерниң утказын тайылбырлаңар.*

2. *Тыва улустуң кижизидилге дугайында өөредии биле кижизидилге айтырыгының аразында кандыг харылзаалар барыл?*

3. *Академик Г. Н. Волковтуң «Кижизидилге дээрге үлегер болгаш ынакшыл» дээн түңнелинге хамаарыштыр бодуңарның боддалдарыңарны илередиңер.*

4. *Чылгычы өг-бүлениң чуруун көргөш, оларның дугайында кыска чогаадыгдан бижсиңер.*

3.2 Тыва өг-бүле кижизидилгезиниң үндезиннери

Тыва өг-бүле кижизидилгезиниң үндезиннеринге: *чаңчыл, ёзулал, ужуур* хамааржыр. Төрөөн чонунуң мөзү-шынарын бодунда сиңирген ажы-төл бедик сүзүктүг, тура-соруктуг, бергелерге торулбас болур. Чаагай чаңчыл, ужуур, ёзулалдарның тыва чоннуң шаг-төөгүден бээр уруглар кижизидилгезинге салдары.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. *Тыва өг-бүле педагогиказының кол үндезиннеринге чүнү хамаарыштырып турарыл?*

2. Чаңчыл деп чүл?

3. Ёзулал деп чүл?

4. Ужур деп чүл? Ону бадыткаары-биле дараазында кижиниң янзы-бүрү байдалдарда сагыыр ужурларын көргүзүңер:

- оваага келгеш, кандыг чалбарыг кылырыл? Ону кыска видео-материалдан көрүңер. Кымнар киржип турар-дыр? Ында кандыг ужурларны сагып турарын тайылбырлаңар;

- улуг ажыл-херек бүдүрүп турар кижиге ужуражы берген дижик, кандыг йөрээл салырыл?

- аржаанга келгеш, кандыг чалбарыг кылырыл?

- өг иштинге сагыр кандыг ужурлар билир силер, көргүзүп тургаи тайылбырлаңар;

- телефон-биле чугаалажып тургаи, кандыг чугаа ужурларын сагырыл, чижектерге көргүзүңер;

- танывазы өгге баргаи, бодун шын алдынарда, сагыр ужурлуг чүүлдери дизе?

5. Силерниң өг-бүлөңерде кандыг улусчу чаңчылдарны сагып турарыл? Сагып турар ужур, чаңчылдарыңар, ёзулалдарыңар дугайында презентациялардан кылыңар.

6. «Тос деп чүл?» деп тыва чоннуң мерген угаанныг, өөредиглиг айтырыг-харыыларын ийилеп үстүп алгаи номчуңар. Утказын тайылбырлаңар.

- Бир деп чүл?

- Кижиге төлү бир дыңнаан чүвезин утпаза, ол эки.

- Ийи деп чүл?

- Кижиге төлү ийи холдап туткан чүвезин салбаза, ол эки.

- Үш деп чүл?

- Үш холактыг кижиге-биле (аът өртээрде ажыглаар баг) аъдын кижиге эши, кырлаң ажыр оъткарып хондурар болза, ол эки.

- Дөрт деп чүл?

- Дөрт бергени эрткеш, төре баштаар болза, ол эки.

- Беш деп чүл?

- Беш оолду төрээш, беш чүүл эртемниң бежин билир кылдыр өөредип каар болза, ол эки.

- Алды деп чүл?

– Алды харны харлап чорааш, алдын аякка суг ижер болза, ол эки.

– Чеди деп чүл?

– Чеди айның чаазында чечек бажы частып, тайга ивижилериниң караанга ногаан чай көстүр болза, ол эки.

– Сес деп чүл?

– Сес адыр мыйыстыг сыынны аңчы өлүргөш, сезен лаңга (эргижирээн сөс, акша дээн уткалыг) саарып аар болза, ол эки.

– Тос деп чүл?

– Тос дээрде Долаан бурган доңгайып, даң адар болза, ол эки. Тыва кижиниң төлү тос хар чеде бергөш, Долаан бурганга тейлеп аарга, назыны узун болур.

7. Чечен-мергеннерниң мөөрейин клазыңарга, школаңарга эрт-тириңер.

Немелде номчулга. М. Кенин-Лопсан. Бурунгу өгбелеривистин амгы салгалга чагыглары.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. М.Б. Кенин-Лопсанның «Тыва чаңчыл» деп номундан эгени номчааш, өгбелеривистиң чагыгларындан Хүнге, Дээрге, Черге болгаш сугга хамаарышкан чаңчылдарын болгаш хоругларын сайгарып чугаалажыңар.

2. Бурунгу өгбелеривис дустуг хөлдөрни болгаш дустуг дагларны чүге ыдыктыг черлер деп өөредип турганыл?

4. ТЫВА ӨГ-БҮЛЕНИҢ СҮЗҮКТЕРИ

Сүзүк дээрге кижиниң иштики делегейиниң эң-не ыдыктыг болгаш үнелиг чүүлү. Өг-бүлениң мөзү-шынар кижизидилгезинге дараазында сүзүктүг чүүлдерни хамаарыштырып болур: ада-ие, төрөөн дыл, төрөөн черинге ынакшыл, Ада-чуртунга ынакшыл, кээргээчел чорук, ак сеткил, сагыш човаачал болуру, арын-нүүр, шынчы чорук, эп-сеткил дээш оон-даа өске.

4.1 Ада-ие болгаш төрөл харылзаалар

Ие кижии – өг-бүлениң эгези, ооң үлегер-чижээ. Уругларның болгаш өске-даа улустуң мөзү-бүдүжүнүн хевирлеттинеринге ава кижиниң салдары.

Тываның херээжен чонунуң ыдыктыг сагылгалары.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Тываның иелериниң ыдыктыг сагылгаларына даянып тургаш, ажык чугаадан чорудуңар. Дараазында айтырыгларга харыылаңар:

• Тываның херээжен чонунуң ыдыктыг сагылгаларын чүгө тургусканыл?

• Херээжен кижиниң ыдыктыг хүлээлгези, харыысалгазы чүдел?

• Ие болуру дээрге... (улаштыр боттарыңарның бодалдарыңарны бижииңер).

• Херээжен кижиниң чаражы деп чүл, ол канчаар илерээрил?

• Ие кижиниң үлегери деп чүл, тайылбырлаңар.

2. Төрээн сууруңарда, хоорайыңарда үлегерлиг кырган-аваларның, аваларның дугайында медээлерден дилеп тыпкаш, оларның дугайында чогаадыгдан азы очерктен бижииңер.

3. Өг-бүлө альбомун кылыңар. Аңаа чуруктардан, шүлүктөрдөн, чечен сөстөрдөн, үлегер домактардан, ырылардан болгаш өске-даа өг-бүлө дугайында чүүлдерден чыып бижип алыңар.

4. Авалар хүнүнге тураскааткан ужуражылгалар, делгелгелер, концерттер, «Авамның сүттүг шайы», «Кырган-авам чагылары» «Бистиң өг-бүлөвис» дээн ышкаш чогаадыкчы хемчеглерден эрттириңер.

5. А. А. Даржайының «Авамга боодал чечээм» деп шүлүүндөн авазының кандыг чагыын, сургаалын ушта номчааш, тайылбырлаңар. Кажан, кандыг үеде оглу авазының чагыгларын сактып турардыр?

Ада кижии – өг-бүлениң даянгыыжы, камгалакчызы, азыракчызы, ооң кижизидилгеге киржилгези, үлегери, салдары чүдел?

Эр кижиниң ат-алдарының кодекизинде айыткан чугула чүүлдер.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. «Ада кижжи кандыг болурул?» деп темага чогаадыгдан бижсиңер.

2. Тываның Улустуң чогаалчызы С.А. Сарыг-оолдуң «Ачам холу» деп шүлүүн номчуңар, ада кижжиниң овор-хевирин уран сөстүң дузазы-биле чуруңар.

3. «Эр кижиниң ат-алдарының кодекизинге» даянып тургаши, ажык чугаа кылырынга белеткенип алыңар:

- Кичээнгейлиг номчуңар, бодуңарга хамаарыштыр кодексте айыткан чугула чүүлдерни херек кырында амыдыралда назы-харыңар аайы-биле кайы хире боттандырып турарыңарны чугаалаңар.

- Ёзулуг эр кижиниң сагыыр ужурлуг амыдыралчы билиглери, ажыл-агыйжы дуржулгазы, мөзү-бүдүшүтүүнүң дугайында кайы дүрүмнер бадыткап турар-дыр?

- Кадыкшыл кымдан хамааржырыл?
- Адааргал деп чүл? Кандыг кижжи адааргак болурул?
- Эр кижиге хамаарышкан кандыг хоругларны билип алдыңар.
- Угаан-медерелди, күш-дамырны сайзырадырының аргаларын чыып бижсиңер.

- «Таңды Тыва оглу мен» (сөзү К.-К. Чоодунуу, аялгазы Б. Т. Ай-дың-оолдуу) деп ырыны өөренип алыңар. Ондар Сергектиң күүселдезинде ол ырыны деңге ырлажыңар.

4. Өөлөт Чиңмиттиң ёзулуг эр кижжи дугайында бодалдарын боттарыңар хууда сайгарып, шүгдүнүңер: «Эр кижжи ол дээрге эрниц эреси, оолдуң омаа, төрээн чуртунуң камгалакчызы, төрөл чонунуң чоргааралы, хайым хемни кеже бээр, кашпал-туругну ажа бээр, амыдыралдың чөлеңижи, ажы-төлдүң адазы-дыр.

Эр кижжи – өг-бүлени уштап-баштап, углап-шиглеп чоруур чуртталганың чулазы, амыдыралдың айтыкчызы, херээжен эжиниң хей-аът кирикчизи, даглар ажар чалгыны, далай-хемге чакпазы, тыныш, дамыры-дыр.

Эр кижжи – кижилерге, ажы-төлге ачы-буянын, авырал кежиниң көргүзүп, бодалдарын бодарадып, күзелин күүседип чоруур, өг-бүлениң даянгыжы, быразы-дыр».

Немелде номчулга. Тоолдуң тывылганы.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Тоол канчаар тывылган-дыр? Тоолчуларның маргылдаазында кымның харыызын сонуургадыңар?

2. Тоолду номчуп олуруңарда, сагыш-сеткилицерге кандыг-кандыг бодалдар башка кирди? Ава кижиниң оглунга сөөлгү чагыын ушта бижип алыңар.

3. Ие кижии оглу-кызын кандыг кижии болзун деп күзеп чоруур-дур?

4. Кырган-аваларыңардан, аваларыңардан өпей ырын дыңнап бижилер, өттүнүп ырлаңар.

5. Дараазында өпей ырын ырлаңар:

Өпей, өпей, өпейлең,

Өпей сарыым, өпейлең.

Аваң ырын таалап дыңнап,

Амыр уду, өпейлең.

6. Ава, ача дугайында кожамыктарны ырлап өөрениңер.

Айым биле Хүнүм ышкаш   Алаш биле Хемчик ышкаш

Айдың, чырык чүве-ле чок.   Агым, шапкын хемнер кайдал!

Авам биле Ачам ышкаш   Авам биле Ачам ышкаш

Авыралдыг улус-ла чок.   Авыралдыг улус кайдал!

Өгбелерниң, дөргүл-төрел кижилерниң, ук-ызыгуурнун кижизидилгеге салдары.

Өгбелер – кырган-ава, кырган-ачазы (ада-иезиниң ада-иелери), кырган-ача, кырган-аваның ада-иелери. Өгбелерниң уругларга, өгнүн ээлеринге хамаарылгазы, оларның кижизидилгеге, өг ажылынга киржилгезиниң тускай болуру. Тыва өгбелерниң чаш болгаш элээди уругларга хамаарылгазы кончуг буянныг: сүмелээр, угаадыр, йөрээл салыр, кончуттунмас, чемелевес, чүгле чагыыр, эргеледип-чассыдар.

Хан азы чоок төрели база чурт төрели-биле эптиг-чөптүг, найыралдыг, демниг чурттаары – тыва өг-бүлениң шагдан тура сагып чоруур чаңчылы. Төрел бөлүк улус дээрге адазының-даа, иезиниң-даа талазындан хан-дамыры чаңгыс уктуг улус болур.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. *Өгбелер деп кымнарыл, силер өгбелериңерден кымнарны адап болур силер?*

2. *Удуг назылыг төрелдериңерниң кырган-ачаңарның, кырган-аваңарның кандыг үлегерин, чагыг-сөзүн чугаалап болур силер, бажыңыңарга белеткенип алгаш, чугаалаңар.*

3. *Ук-ызыгуур деп чүл? Тыва чоннуң өгбелер, ада-ие, ажы-төл, дөргүл-төрөл дугайында үлегер домактарын чыып бижииңер, оларны шээжилип алыңар, амыдыралга ажыглаңар.*

4. *Дараазында киширген тыва улустуң кожамыктарын ырлажыңар.*

Немелде номчулга. Мария Күжүгет «Кырган-авамның өөредиглери»:

- кижилерге хамаарылгазы;
- аал коданынга, өгте хамаарылгазы;
- эт-херекселдерге хамаарылгазы;
- мал-маганга хамаарылгазы;
- бойдуска хамаарылгазы;
- чамдык чагыглары болгаш ёзулалдары.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. *Номчааныңар чечен чугаага даянып тургаш, «Өгбелер өндүр» деп тываларның угаадыын шынзыдыңар.*

2. *Кандыг чагыглар силерге билдингир-дир, сагыыр ужурларыңарның дугайында чугаалаңар.*

3. *Кырган-аваның чагыгларын ада-иеңер-биле сайгарып чугаалажыңар. Тускай чогаадыкчы шинчилел ажылдан «Кырган-ачам азы кырган-авамның чагыглары, өөредиглери» деп темага төлевилелден кылгаш, камгалаңар.*

4.2 Өг-бүлеге уруглар кижизидилгезинин сүзүктери

Тыва өг-бүлениң бурун шагдан бээр сүзүктери: чаш уруг – дээди сүзүк; күш-ажыл – кол сүзүк; төрөөн дылы – дээди сүзүк; кадыкшыл – кижиниң чуртталгазы – дээди сүзүк;

онзагай байлак үндезин тыва культуразы: уран чүүлү – хөөмей, сыгыт, каргыраазы; хуулгаазын чонар-дажы; национал идик-хеви, өг-бүле байырлалдары – онзагай дээди сүзүк.

Өг-бүле кижизидилгезиниң эң-не үнелиг сүзүктеринге өг-бүле, кижси, күш-ажыл, төрөөн дыл, кадыкшыл, төрөөн чер, культура, бойдус, эртем-билиг хамааржыр.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. *Өг-бүле кижизидилгезиниң эң-не үнелиг сүзүктерин санаңар.*

2. *Өг-бүлени чүге кижиниң эң-не ыдыктыг сүзүү дээрил?*

3. *Өгбелеривис чүге «Ажы-төл – кижиниң байлаа» деп угаадып чорааныл? Кандыг-кандыг үлегер домактар, тывызыктар билир силер, демдеглеңер.*

4. *Күш-ажыл – кижиниң эң-не үнелиг сүзүү. Өг (бажың) ажылындан чүнү эки кылып билир силер? Тыва чоннуң үндезин ажыл-агыйыңга хамааржыр кандыг ажыл кылып чораан силер?*

5. *«Кадыкшыл кижиниң чуртталгазыңа үнелиг, амы-тын ыдыктыг» дээнин канчаар билip турар силер? Кадык чурттаар дизе, чүнү сагыыр ужурлукул?*

6. *Кижиниң төрөөн чери (Ада-чурту) ыдыктыг. Ол дээрге-ле кижиниң төрөөн черинге (Тывага), Ада-чуртунга (Россияга) ынакшылы болур. Оларның сайзыралы дээш харыысалга деп чүүлдү канчаар билip турар силер?*

7. *Чоннуң культуразы – кижиниң сүзүү. Кандыг кижини культурлуг кижси дээрил? Дараазында видеону көргөш, тыва чоннуң уран чүүлүнүң эртинези – хөөмей дугайында чүнү билip алганыңарны чугаалаңар.*

8. *Төрөөн дылы – кижиниң сүзүү. Чүге? «Төрөөн тыва дылым» деп темага чогаадыгдан бижсиңер. Чүге төрөөн дылым дээр бис?*

9. *Бойдус – кижиниң сүзүү. Кижси болгаш бойдуштуң аразында харылзааны тыва чоннуң ёзу-чаңчылдарыңга даянып тургаш, тайылбырлаңар. «Мээң төрөөн черим мөңгедө каас-байлак болзун!» – дээр болзумза, ... (улаштыр домакты бижшир).*

10. *Эртем-билиг – кижиниң байлаа. Келир үеде чедип алып мергежилиңер дугайында чугаалаңар? Чүге ол мергежилди шилип ап турарыңарны тайылбырлаңар.*

4.3 Өг-бүлө болгаш шажын-чүдүлгө

Делегейниң шажын культуразы. Шажын – чоннуң тускай делегей көрүүшкүнүнүн түннели. Кижиниң чуртталгазының төнчү чок амыдыралчы үзел-бодалын илереткен өөредиг.

Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның Россияда төлээзи, философия эртеминин дээди чадазын чедип алган Геше Джампа Тинлей өг-бүлө дугайында. Ыдык беш сагыл.

Чер биле Дээр. Тыва чоннуң үзели.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. *Шажын-чүдүлгө дугайында билир чүүлдериниң чугаалаңар?*
2. *Делегей чергелиг шажын-чүдүлгелер дугайында чүнү билир силер?*
3. *Делегейниң шажын-чүдүлгелериниң ниити кижизидикчи утказы кандыгыл?*
4. *«Өг-бүлө тудуп чурттаар эжиниң бай-ядызын, чараш азы чараш эвезин көрбейн, идегелдиг бе дээрзин шинчилээр» – деп чагыгның утказын тайылбырлаңар.*
5. *Конфуцийниң өөредиинде: «Бодуңга күзеп шыдавас чүүлүңү өске кижиге кылба. Эки чорукка эки сеткил-биле харыыла, шын эвес, багай чүүлге энерел сеткил-биле харыыла. Бичишлер дээш сагыш човап чор» дээн чагыг сөстөриниң утказын делгереңгей кылдыр тайылбырлаңар.*
6. *Кызыл хоорайда Тубтен Шедруб Линг деп хүрээ дугайында документалдыг фильмни көрүңер.*

Немелде номчулга. М. Кенин-Лопсан «Тыва чоннуң бурунгу чүдүлгезиниң дугайында».

- Дээрге чүдүүр;
- Черге чүдүүр.

Айтырыгларга харыылаңар

1. *«Дээр – адам» деп чугааның утказын тайылбырлаңар.*
2. *Номчаан чүүлүңерден Дээрге чүдүүрүнүң кандыг ёзулалдарының барын биллип алганыңарны чугаалаңар.*

3. Тыва кижиниң ыдыктыг, төөгүлүг болгаш ада-ызыгуур салгаан чүдүлгези чүгө Чер-биле холбашканыл?

4. «Чер – ием» деп тыва улустуң өөредииниң утказын тайылбырлаңар.

5. Дараазында чурукту көргөш, төрөл аймактың кара суу бажын чүгө дагып турарының дугайында тайылбырны бериңер. Кандыг кижини дагылганы эрттирип турар-дыр?

6. «Хам кижини деп кымыл?» деп айтырыгга харыыны Б. С. Монгуш мынчаар берип турар, ол дугайында дараазында сөзүглелди номчааш, айтырыгларга харыылаңар: (ар. 69).

- **Тыва чоннуң үзели**

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Кандыг кижини хам кижини деп тодарадып турар-дыр?

2. Хамнарның өртемчей-биле, бойдус-биле, кижилер-биле тудуш холбаалыын чүден билип ап болур-дур?

3. Ажы-төлге хамаарышкан алгыш-йөрээлден чүнү билип алдыңар, кижини кандыг болур ужурлуг-дур?

5. ЧАҢЧЫЛЧААН ТЫВА ӨГ-БҮЛЕ КИЖИЗИДИЛГЕЗИ

5.1 Уруглар кижизидилгезиниң назы-хар аайы-биле онзагай талалары

Тываларның болгаш Төп Азияның өске-даа улузунуң уруглар кижизидилгезинге назы-хар хуваалдазы.

Үндезин тыва кижизидилгениң суртаалчызы К. Б. Салчактын «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдеси» деп эртем ажылында назы-хар барымдаалаар кижизидилгени чорудар. М. Б. Кенин-Лопсан, Г. Д. Сундуйнуң назы-хар санаашкынынга хамаарышкан ажылдары.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Тыва чон уругну кайы үезинден эгелеп кижизидип эгелээр деп санап турарыл? Чылдагаанын тайылбырлаңар?

2. Тыва этнопедагог К. Б. Салчак кижиниң чуртталгазын кандыг үе-чадаларга хуваап турарыл?

3. Г. Д. Сундуй уругнуң кайы хире назынын «Эге төрөөн чурт үези» деп адап турарыл, тайылбырлаңар.

5.2 Уругнуң назы-хар аайы-биле өзүп-сайзыраарынын онзагай талалары

Эртемденнер К. Б. Салчак, Ф. Я. Кон, Г. Д. Сундуйнуң назы-хар хуваалдазынын ниити чүүлдери. Назы-хар бүрүзүнүң онзагай көстүп кээр шынарлары.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. *Тыва улусчу педагогикада назы-харга хамаарышкан кандыг-кандыг ёзу-чаңчылдар турган-дыр? Оларны бодуңарга хамаарыштыр көрүп, «Мен ам 15 харлыг мен, чүнү кылып билген турар ужурлуг мен» деп айтырыгга бот-үнелелден кылып, ажык чугаадан чорудуңар.*

2. *Ийи бөлүккө чарлып алгаи, М. Б. Кенин-Лопсанның «Тыва чаңчыл» деп номунда уругнуң назы-хар аайы-биле кылыр болгаи хоруглуг чүүлдериниң дугайында дыңнадыглардан кылыңар.*

3. *Назы-хар бүрүзүнүң онзагай талаларын чугаалаңар. Шын кижизидилгениң өөредиглерин бодуңарга хүлээп ап, амыдыралга удуртулга болдуарар дизе, чүнү чугула деп бодаар-дыр силер?*

5.3 Күш-ажыл кижизидилгези

Күш-ажыл кижизидилгезиниң үндезиннери өг-бүлеге хевирлеттинер. Үе-шагның өскерлип сайзырааны-биле ажы-төлдү төрөөн чонунуң үндезин аал ажылының аргаларына өөредип, күш-ажылга чажындан чаңчыктылары – өг-бүлениң кол сорулгазы. Ол дээрге кижиниң бодунга, өг-бүлезинге бүгү талазы-биле чедишकिनниг амыдыралды тудуп чурттаарын хевирлээри болур. Ындыг күш-ажылга чаңчыккан уруглар, аныктарның чоорту чонунуң-даа, төрөөн Тывазының, Ада-чурту Россияның-даа хөгжүлдези дээш ажылдап шыдаары.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. *Күш-ажыл дугайында үлегер домактардан бижип алгаи, утказын тайылбырлаңар.*

2. *Кыс болгаш оол уругларның назы-хар аайы-биле кандыг ажылдарны кылып чораанын амгы үеде боттарыңарның кылып турар, кылып билир ажылдарыңар-биле деңнеп чугаалаңар.*

3. *«Күш-ажыл – өг-бүлениң кижизидилгезиниң кол өзээ» деп темага дискуссиядан кылыңар.*

4. *Ланаа Хорлай-оолович Кур-Дагбаның өг-бүлезинде «Бе саалдазы» болгаш «Хымыс кылыры» деп темаларга тырттырган видеоматериалдарны көргөш, оолдарның чылгы мал ажылынга кылып билир чүүлдерин тодарадыңар.*

5. *Дараазында видеоматериалдарны көргөш, мал ажылының дугайында кыска дыңнадыглардан кылыңар.*

5.4 Өг-бүле кижизидилгезиниң улусчу аргалары

Тывалар ус-дарганнаар, чазаныр, даараныр ажылдарга шаандан тура кончуг ынак. Күш-ажылчы мергежили-биле чоннуң хүндүткелин чаалап алган кижилер бичии уругларга улуг салдарлыг. Уруглар оларның ажил-ишти мергежилин өттүнүксээр. Ус-дарган, уран-шевер кижилер аныяк-өскенге арга-дуржулгазын дамчыдып берип чораан улусчу педагогиканың төлээлери болур.

- дарганнаары болгаш шуткулга ажылдары;
- чазаныр болгаш будуп чуруур ажил;
- даараныр ус-шеверлер;

Немелде номчуур. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. *Амгы үеде аныяк өг-бүлелерниң тыва чоннуң үндезин ажыл-агыйының кайы хевирин сайзырадып, хууда ажыл-агыйын боттандырып турарын чугаалаңар.*

2. *Боттарыңарның кылып билир болгаш кылыксаар ажылдарыңар дугайында кыска дыңнадыглардан кылыңар.*

3. *Тыва чоннуң ус-дарган, уран-шевер мастерлеринден кымнарны билир, таныыр силер? Оларның дугайында төлөвилелден кылыңар.*

4. *Йөрээлди аянынг номчуңар. Бердинген йөрээлди кажан, каяа чугаалап болурул? Утказын сайгарып чугаалажыңар.*

Дөңгө тигер
Өглүг болзун!
Дөшке чалаар
Малдыг болзун!
Эдилээни мөңгүн болзун!
Эзертээни чыраа болзун!
Баштаңгызы маңнык болзун!
Баштың чылгызы саяк болзун!
Шал хадың бышкылыг болзун!
Урук сөөртүр оолдуг болзун!
Челип четпес
Челерлиг болзун!
Хову сыңмас
Хойлуг болзун!
Хоор-ала
Чылгылыг болзун!
Угулзалыг идик даараар
Уран-шевер кыстыг болзун!
Эдискилеп аңнар адар
Эрес аңчы оолдуг болзун!
Хола-биле хомус согар
Кончуг шевер оолдуг болзун!
Ажы-төлү көвей болзун!
Азыраан малы арбын болзун!

5. Россия Федерациязының алдарлыг чурукчузу Владимир Шөмүлдеевич Хомушкунуң аныяктарга эрттирген мастер-клазының дугайында видеофильмни көргөш, чоннуң уран чүүл ажылының кижизидилгеге салдарлыгын тайылбырлаңар.

6. Дараазында видеофильмни көргөш, эр кижиниң үш адаанныг оюнунуң ча адар хевириниң кижизидикчи утказын тайылбырлаңар.

7. «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» деп К. Б. Салчак, Л. П. Салчактың номундан тыва чоннуң күш-ажыл кижизидилгезинге ажыглап чораан болгаш ам-даа ажыглап турар амыдыралчы чаңчылдары, ёзу-чурумнары, ужурлары, байырлалдары-биле

таныжыңар. Оларның аразындан амгы үеде амыдыралда ажыглап турарларын ушта номчуп, сайгарыңар.

6. ӨГ-БҮЛЕ БАЙЫРЛАЛДАРЫ

Найыр-дой – бурун шагдан тура тыва чоннуң эрттирип чорааны байырлалдарының бирээзи.

Тыва чоннуң шаг-төөгүден бээр салгалдан салгалче дамчып келген байырлалының бирээзи – өг-бүле дою. Оларга *уруг дою, хылбык дою, келин дилээри, куда дою, назын дилээриниң дою* хамааржыр. Амгы үеде өг-бүлелерде эрттирип турар байырлалдар – уругларның, ада-иелерниң төрүттүнгөн хүннери, Чаа чыл, Шагаа, Март 8, Наадым...

6.1 Уруг дою

Тыва улустуң ыдык доюнуң бирээзи – *уруг дою*. «Уруг дою дээрге ие кижиге божуптарга, төрүттүнүп келген төлдүң дөргүл-төрели болур кижилер ада-иениң өөрүшкүзүн үлежиң, чаштың доюн эрттирер байырлалы болур» – деп, билдингир этнограф, төөгү эртемнериниң доктору Монгуш Борахович Кенин-Лопсан бижип турар.

6.2 Хылбык дою

Тыва чоннуң өг-бүле байырлалдарының бирээзи – үш харлаан уругнуң бажының дүгүн таарып, хылбыктаары.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

- 1. Өг-бүлениң байырлалдарын адаңар.*
- 2. Байырлалдар үезинде сагыыр чүүлдерни чугаалаңар?*
- 3. Чаш кижиге хамааржыр дойну эрттирерде, чүнү сагыырыл? (Делгереңгей кылдыр харыылап бижиир).*
- 4. Баш дүгүн хылбыктаар ёзулалды кайы чоннар демдеглен эрттирип турарыл?*

6.3 Куда дою

Өг-бүле байырлалдарының аразында *куда дою* онзагай черни ээлеп турар. Тыва куда ёзулалы кижилерниң чурттап чораан чер-девискээриниң болгаш социал байдалының айы-биле ылгалдыг.

Бурун шагдан тура куда ёзулалынга хажыдып болбас ёзу-чаңчылдар турган, оларны сагыры чугула:

а) 40 хар четпээн кижии арага шуут ижип болбас;

б) аныяк-өскөн куда ёзулалынга киржип, аныяк өг-бүлени деткип келир. Удазынга ораашпас уран-шевер келин кысты, караа оккур, кайгал күдээ оолду чечен-мергени-биле алгап-йөрээр;

в) чаа өг-бүлениң баштайгы шайын ижип, аныяктарның ажыл-ишке эптиин, чонунга эвилең-ээлдээн магадап, оларның дугайында чылыг сөстөрүни чугаалаар.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. *Үш ада салгалы улус чүгө өгленип болбазыл?*

2. *Селиктээр чаңчыл дугайында чүнү билип алдыңар?*

3. *Ада-ие оглун (кызын) өглээр мурнунда кандыг ёзулалдарны кылыр уjurлугул?*

4. *Өг-бүлө болу берген аныяктарның сагып чораан чүүлдеринге даянып алгаш, амгы үеде куда ёзулалын канчаар эрттирип турарын чоок дөргүл-төрөл, акы, угбаларының найыр-доюнуң чижээнге даянып, тайылбырлаңар.*

7. АМГЫ ҮЕДЕ ӨГ-БҮЛӨ КИЖИЗИДИЛГЕЗИНИҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

7.1 Өг-бүлениң эрге-хоойлу камгалалы

Өг-бүлениң эрге-хоойлу айтырыгларының төөгүзү.

Эр, херээжен кижиниң өг-бүлө тудуп кады чурттаары.

Өг-бүлө – тускай хоойлуга чагырткан бичии «күрүне».

Өг-бүлениң эрге-хоойлу айтырыгларын 1923 чылда Делегей чоннарының уруглар камгалаар чөвүлелиниң Женева декларациязын белеткээни.

Россия Федерациязының Өг-бүлө кодекизи (1996 чылдың март 1-де Күрүне Думазы бадьлаан).

Айыткан Хоойлуларда өгленириниң болгаш өг-бүлениң үндезин дөстери.

Тыва Республикада Хамааты байдалдың актылар бижилгезиниң агентилели.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. *Өг-бүлениң эргелерин камгалаар талазы-биле Россия Федерациязының үндезин хоойлузунда, Өг-бүле кодекизинде айыткан чүүлдер-биле танышкаш, оон ушта бижилгелерден кылыңар.*

2. *Чүге Россия Федерациязының эдилгелиг Конституциязының 54-кү чүүлүнүң 2 дугаар кезээнде «Уруг бүрүзү болур чогууру-биле өг-бүлезинге чурттаар, кижизиттинер, ада-иезиниң сагыш салыышкынын алыр, кады чурттаар эргелерлиг» деп доктаатканын тайылбырлаңар?*

3. *Чүге хоойлу-дүрүмнү үрөп турар өг-бүлелер барыл, ооң тыптып турар үндезини чүдел?*

4. *Ук айтырыгга даянып «Авамга / ачамга мону дыка-ла чугаалаксаан ийик мен» деп төгөрүк ширээден эрттириңер.*

5. *Ада-иениң бадыланышкан дугайында херечилелиниң ужур-утказын канчаар билип турар силер?*

6. *Төрүттүнген дугайында херечилелге ада-иениң долу ат-сывын чүге кирип каанының чылдагаанын тайылбырлаңар.*

7.2 Кадык амыдырал

Кадык болуру уруглар кижизидилгезиниң 9 чугула сүзүүнүң бир үнелиг чүүлү. Кадыкшыл кижиниң амыдыраар магадылалы, өг-бүле кижизидилгезиниң чарылбас кезээ.

Кадык болгаш узун назылыг чурттаар дизе сагыыр ужурлуг чүүлдер хөй, оларның иштинден дараазында чүүлдерже кичээнгейни салыры чугула:

- күш-культурага чаңчыгып, дыштаныр үени бодунга таарыштыр тургузуп алыры;
- шын чемненири, арыг-силиг болуру;
- хоралыг чаңчылдарже сундукпазы.

Күш-культурага чаңчыгып, дыштаныр үени бодунга таарыштыр тургузуп алыры: кадык болур дизе кижини үргүлчү мага-бодун дадыктырып чоруур ужурлуг.

Хөй чылдарда кадык чурттаар дизе, ажылды, дыштаныр үени таарыштырып алыр ужурлуг.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. *Кижиниң кадык болурунга эки салдар чедирер чүүлдерни адаңар.*

2. *«Чыдында чыргал чок» деп үлегер домактың утказын сайгарып чугаалажыңар.*

3. *Кижиниң кадыкшылынга күш-культураның ажык-дузазы кандыгыл?*

4. *Дыштыг удуурунга чүү дузалаарыл?*

5. *Кадык амыдыралды сагыыр дээш өг-бүлеңер-биле чүнү кылып турар силер?*

Кадык-чаагай амыдыралдың кол өзээ – шын чемненири, арыг-силиг чорукту сагыры.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. *Кадык амыдыралды чорударда бодун канчаар алдынаарыл?*

2. *Шын чемненириниң аргаларын бижииңер?*

3. *Дыштаныр үеңерни шын тургузары-биле чүнү кылып турар силер?*

4. *Өг-бүлеңерде хостуг үеңерни канчаар эрттирип турар силер?*

5. *Арыг-силиг болурунуң дугайында чүнү билип алдыңар?*

Кадыкшылга хоралыг чаңчылдар: таакпылаары, арага-дарыже сундугары, наркотиктиг бүдүмелдерге чаңчыгары.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. *Таакпының кижиге хоразы чүдел, кандыг аарыглар ты-вылдырарыл?*

2. *Бодалгалыг тывызыкты номчааш, чүнү билдиңер?*

3. *«Араганың кырынга чам үнер» деп үлегер домактың утказын тайылбырлаңар.*

4. *Наркотиктиг бүдүмелдиң кижиге хоразы кандыгыл?*

5. *Кадык болур дизе чүнү сагырыл?*

7.3 Эртегем-билиг, мергежил

Эртегем-билиг – кижизидилгениң база бир үнелиг сүзүү. Бодунун келир үеде чедип алып тускай мергежилинге белеткел ажылын чорудары – өөреникчи бүрүзүнүң кол сорулгазы.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. *Кижиниң амыдыралда быжсыг туруштуг болуру кымдан хамааржырыл, ону канчаар билип тур силер?*

2. *Эртем-билиг, тускай мергежил чедип алыры кымдан хамааржырыл?*

3. *Келир үеде кандыг мергежилдиг болурун шийтпирлеп алган силер, ук мергежилдиң эки талаларын санап чугаалаңар.*

4. *Кижини бодун эки талаже канчаар кижизидер болза эки деп бодаар силер?*

7.4 Ынакшыл, харыысалга

Найырал. Сонуургал. Баштайгы ынакшыл. Ёзулуг ынакшыл. Бот-боттарын хүндүлежири, эжинге шынчы болуру.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. *Ынакшыл деп чүл? Ону канчаар билип турар силер?*

2. *М. Доржунуң шүлүүн номчааш, ында ынакшылды канчаар чуруп көргүскенин тайылбырлаңар. Амгы амыдыралдан чижсектер-биле деңнеңер.*

3. *С. Б. Пюрбюнуң шүлүүнде ынакшылды кандыг деңнелгелер, эпитеттер ажыглап тургааш, чуруп көргүскенин тодарадыңар.*

Практиктиг кичээл

Темазы: «Арыг-шынчы ынакшылды алгап-йөрээл»

1) *Ынакшыл дугайында ажык чугаа.*

2) *«Уран сөске чалгынналгааш...» Чогаалчыларның ынакшыл дугайында шүлүктөрүн, чечен чугааларын номчуп, кыска сайгарылгазын кылыңар.*

3) *Ынакшыл темазынга бижиттинген шүлүктөрдөн шилип алгааш, доктаадып алыңар. Боттарыңар база бо темага шүлүктөн бижиирин шенеңер.*

4) *Чуруктар болгаш кыска чогаадыг-эссе бижиириниң мөөрейи.*

7.5 Өг-бүлө тудары

Өг-бүлө тудары – чуртталганың нарын болгаш харыбысалгалыг айтырыгларының бирээзи. Өг-бүлө тудары аныяк улустуң үзел-бодалдарындан, тура-соруундан, мөзү-шынарындан, үениң байдалындан болгаш оон-даа өске чүүлдерниң салдарындан хамааржыр.

Өг-бүлө улустуң бот-боттарынга хамаарылгазы: чөрүлдээлиг байдалдар, бот-боттарын билишпейн баары азы дыңнажыры...

Психология эртеми өг-бүлеге сагыыр ужурлуг чамдык дүрүмнерни аныяк өг-бүлеге сүмелеп турар:

1. Сөс чугаа.
2. Даштыкы хевир болгаш арыг-шевер.
3. Өг ажылы.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. *Өг-бүлелиг апаргаш, бодун канчаар алдынар болза экил?*
3. *Өг-бүлезин чедимчелиг байдалга тударының дүрүмнерин бижиңер.*
4. *Кандыг өг-бүлени үлегерлиг дээрил?*
5. *Үлегерлиг өг-бүлелер дугайында дыңнадыглардан кылыңар.*

7.6 Өг-бүлениң өнчү-хөрөңги айтырыглары

Өгленген аныяктарның өнчү-хөрөңгизиниң тыптып келири. Өг-бүлениң чижек чарыгдалдары.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. *Аныяк өг-бүлеге бурунгу өгбелеривистиң «көдүрер хөнектиг, хөнээр анайлыг болзун» деп йөрээлиниң утказын тайылбырлаңар.*
2. *Өг-бүлениң өнчү-хөрөңгизи канчаар тургустунуп келирил?*
3. *Өг-бүлө ништи акша-шалыңынга камныг болур дизе, чүнү кылырыл?*
4. *Өг-бүлеңерге хунде, айда чарыгдалдар дугайында чугаалажып турар силер бе?*
5. *Бир неделяда ада-иңерниң каш акшазын чарып турарыңарны санаңар. План чок чарыгдалдар үндүрүп турар-дыр силер бе?*

8. ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫН ӨӨРЕНГЕНИНИҢ ТҮҢНЕЛ КИЧЭЭЛИ

Ажык чугаа, анкета айтырыгларынга харыылар, бот сайгарылга, өг-бүле – дээди сүзүк дээринин бадыткалы.

Ажыглаар литература:

Тыва дылда

1. «Адыг-Ээрен» деп хамнар ниитилели. Сайтызы adyg-eeren.
2. Байыр-оол М. С. Төрөл билбеске төөрээр. «Башкы», 2001, № 3. – А. 93 – 96.
3. Бартан. О. О. Тываларның национал чеми болгаш чем үнүштери. – Кызыл, 1997.
4. Бичии назын – ниитилелдин болгаш культураның онзагай болуушкуннары: Россия Федерациязынга бичии назынның Он чылынга тураскааткан эртем-практиктиг конференция материалдары / Отв. ред. Г. Д. Сундуй, А. С. Шаалы. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2018. – 112 а.
5. Будуп Б. К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сестер. – Кызыл, 2016. – 112 а.
6. Геше Джампа Тинлей. Өг-бүле дугайында сарыг шажынчы өөредиглер. Новосибирск, 2017. – 468 а.
7. Геше Джампа Тинлей. Буддизм. Амыдыралга ажыктыг дөрт алыс шын. Кызыл: Тываның Ю. Күнзегеш аттыг ном үндүрер чери, 2008.
8. Дадар О. Ук-ызыгуур, уя, салгал; Адыг-түлүштер чыыжындан // Шын, 1993, февраль 6, а. 4.
9. Донгак С. Ч. Тыва кижизидилгениң чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидериниң дугайында. Тыв.гуманит.болгаш соц.-экон.тускай шинчилелдер ин-ду. Абакан: Журналист, 2018. – 44 а.
10. Иргит Б. Ү. Романнар, чечен чугаалар, тоолдар: Арзылан Күдерек 1-ги ном. – Кызыл: Национал школ хөгжүдөр институт, 2015. – А. 8–253.
11. Иргит Л. Х. Ажыл-иш, амыдырал: Очерктер. – Абакан: ООО «Сервисный пункт», 2013. – 194 а.

12. Иргит Л. Х. Тываның херээженнери. Кызыл, 2007. – 191 а.
13. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. Кызыл: НШХИ, 2010. – 358 ар.
14. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва хамнарның алгыштары. – Кызыл, 1992.
15. Күжүгет М. А. Бүрү болгаш мен. – Кызыл, 2020. – А. 274–279.
16. Күжүгет М. А. Өгбе чагыы – өндүр // Родовое сообщество как гарант защиты детства: история, современное состояние, перспективы: 24 октября 2015 г. Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 90-летию М. Б. Кенина-Лопсана. Кызыл: НШХИ, 2015. – А. 47–50.
17. Кушкаш Т. Т., Доо Ч. С., Шаалы А. С. Кыстың бүдүжү. 7-ги класска немелде өөредилге адырынга “Улусчу ужурлар” эртемниниң чижек программазы.
18. Улусчу педагогика. Чижек программалар. – Кызыл, 1995. – А. 38 – 44.
19. Монгуш Х. Улусчу чаңчылдарга кижизидээл // Шын, 1993, авг. 10, а.3.
20. Ондар А. С. Манчүректен дазыл тырткан... – Кызыл, 2017. – 150 а.
21. Ооржак Х. Д. Эрниниң эреси. 7-ги класска немелде өөредилге адырынга “Улусчу ужурлар” эртемниниң чижек программазы. Улусчу педагогика. Чижек программалар. – Кызыл, 1995. – А. 45–55.
22. Ондар Ч. Өг-бүле харызаалары. Психологтуң сүмези // Эне сөзү, 1992, июнь 3, а. 1–2.
23. Салчак К. Б., Салчак Л. П. Тыва улусчу педагогиканың хөг-жүлдези. – Кызыл, 1984.
24. Серенот С. К. Тыва улусчу эмнээшкин. – Кызыл, 1993.
25. Сундуй Г. Д. Тыва улусчу педагогика: допчу төөгүзү, эртем болгаш амыдыралчы ужур-дузазы. Кириилде сөс. Улусчу педагогика. Чижек программалар. – Кызыл, 1995. – А. 3–6.
26. Тыва улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары: Конференция материалдары / М. Х. Маңнай-оол ред. – Кызыл, 1991. – 96 а.

27. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге Кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының концепциязы. – Кызыл, 2011. – 21 а.

28. Херлии И. Иштиг херээжен эң-не хүндүткелдиг: Ценгел тываларында ёзулалдар // Тываның аныяктары, 1993, март 6.

29. Чап Ч. М. Улусчу педагогикага ажыглаар сөстөрнүн, ужурларның чижек тайылбыры. – Кызыл, 1998. – 63 а.

30. Чап Ч. М. Улусчу педагогиканың ужук-дөстери. Кызыл, 2002. – 103 а.

30. Чооду К.-К. Акааларым – сояннарым // Шын, 1992, эгези 138 дугаар, төнчүзү июль 23, а. 2, 4.

Орус дылда

1. Азаров Ю. П. Семейная педагогика. Педагогика Любви и Свободы. М.: Аргументы и факты, 1993. – 608 с.

2. Биче-оол С. М. Семейно-брачные отношения у тувинцев: истоки и традиции. – Абакан: Журналист, 2018 г.

3. Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. – М: Внешторгиздат, 1995.

4. Будуп Б. К. Пословицы и поговорки тувинского народа. – Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю.Ш. Кюнзегеша, 2017. – С. 15; 48.

5. Вайнштейн С. И. Историческая этнография тувинцев. – М.: Наука, 1972.

6. Вайнштейн С. И. Тувинцы-тоджинцы. – М.: 1961.

7. Вайнштейн С. И. Мир кочевников Центра Азии. – М.: 1991.

8. Весь мир: РАСЫ, народы, нации и народности. Энциклопедический справочник – Мн.: Харвест. – М.: АСТ, 2000.

9. Волков Г. Н., Петрова Т. Н., Панькин А. Б. Введение в этнопедагогику. – Элиста, 2006. С. 14-67.

10. Волков Г. Н., Салчак К. Б., Шаалы А. С. Этнопедагогика тувинского народа. – Кызыл, 2009. – 212 с.

11. Даржа В. К. Традиционные мужские занятия тувинцев: Хозяйство. Охота, Рыбалка. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2009. – 589 с.

12. Закон о языках в Республике Тыва. Принят Законодательной палатой 19 ноября 2003 года. (в ред. законов Республики Тыва от 10.07.2009; 20.12.2010; 12.05.2011 N 416 ВХ-1, от 09.07.2012 N 1470 ВХ-1).

13. Кара-оол Л. С. Некоторые особенности системы терминов родства и свойства тувинского языка // Материалы научно-практической конференции, посвященной 90-летию М. Б. Кенин-Лопсана «Родовое сообщество как гарант защиты детства: история, современное состояние и перспективы. Кызыл: Институт развития национальной школы. 2015. С. 35–41.

14. Катанов Н. Ф. Шаманские песнопения сибирских тюрков. М.: «Литэкспресс», 1996.

15. Кон Ф. Я. Экспедиция в Сойотию. За пятьдесят лет. Собрание соч. Т. 3. – М.: Общество политкаторжан. 1934. 2.

16. Конвенция о правах ребёнка (принята Генеральной ассамблеей ООН 20 ноября 1989 года, вступила в силу 2 сентября 1990 года).

17. Конституция Российской Федерации (принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 года с внесениями изменениями от 4 июля 2020 г. одобрена общероссийским голосованием).

18. Конституция Республики Тыва (тув. Тыва Республиканың Үндезин хоойлузу) – Основной закон Республики Тыва, принятый 6 мая 2001 года. С изменениями от 24 июня 2003 г, 28 декабря 2005г. и 11 апреля 2010 г.

19. Семейный Кодекс Российской Федерации. Утверждён Государственной Думой, вступил в силу 1 марта 1996 года с исправлениями в 2019 г.

20. Курбатский Г. Н. Тувинские праздники. – Кызыл, 1973.

21. Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П. Ф. Лесгафт. – Москва: Директ-Медиа, 2014. – 174 с. – ISBN 978-5-4475-1860-8; [Электронный ресурс]. – URL:<http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=270523>

22. Монгуш М. В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск: Наука, 2002. – 125 с.

23. Намзал Э. Х. Хлебосольная юрта. – Кызыл, 1995.

24. Никитин Б. П., Никитина Е. А. Мы и наши дети. М., 1979. – 224 с. 1., 4.
25. Никитина Л. А., Соколова Ж. С., Блудова Л. А. Родителям XXI века. – М.: Знание, 1998. – 224 с.
25. Поэзия древних тюрков. – М.: Раритет, 1993. – 176 с. 7.
17. Потапов Л. Г. Очерки народного быта тувинцев. – М.: Наука, 1969.
28. Самдан З. Б. Мифологический сюжет взаимодействия тувинской сказки и колыбельной песни как источник воспитания детей // Колыбельные песни и сказки как педагогическая миниатюра народов мира материалы XV волковских чтений с международным участием, Кызыл: ИПО «Билиг Института развития национальной школы. – С. 8-16].
29. Соловейчик С. Л. Педагогика для всех: Кн. для будущих родителей: [Для ст. возраста] М.: Дет. лит., 1987. Переиздания в 1989 и 2001. – 384 с.
30. Спок Б. Книга для родителей от доктора Спока. – М.: Попурри, 2008. – 243 с.
31. Спок Б. Ребёнок и уход за ним. – М.: Попурри, 2014. – 202 с.
32. Сундуй Г. Д. Мир детства кочевой Азии. – Кызыл, 2009. – 265с.
33. Товуу Н. О. Психологические характеристики семьи этноса тыва. Монография. М.: ГУУ, 2001.
34. Тувинская народная поэзия XIX века. – М.: Новый ключ. 2002. – 256 с.
35. Ховалыг Р. Б. Традиционная тувинская одежда / Тыва үндезин хеп. – Новосибирск: «Наука», 2018. – 336 с.
36. Федеральный закон «Об актах гражданского состояния» от 15.11.1997 № 143-ФЗ с изменениями на 01.01.2020 г.

Допчузу

Программаны тургузарынга ажыглаан хоойлулар болгаш дужаалдар	3
Тайылбыр бижик	5
Чижек тематиктиг планнаашкын	
Вариант 1. Ийи чыл өөренир программа	10
Вариант 2. Чаңгыс чыл өөренир программа	12
1. Өг-бүле педагогиказының дугайында билиг	15
2. Өг-бүле педагогиказы тускай эртем	17
3. Тыва өг-бүле педагогиказы	19
4. Тыва өг-бүлениң сүзүктери	21
5. Чаңчылчаан тыва өг-бүле кижизидилгези	28
6. Өг-бүле байырлалдары	32
7. Амгы үеде өг-бүле кижизидилгезиниң айтырыглары	33
8. Өг-бүле педагогиказын өөрэнгениниң түңнел кичээли	38
Ажыглаар литература	38

Учебное издание

ШААЛЫ Алевтина Сугдуровна
ООРЖАК Анна Кыдат-ооловна
ШУЛУУ-МААДЫР Светлана Чоодуевна
СААЯ Азияна Алексеевна

СЕМЕЙНАЯ ПЕДАГОГИКА

Примерная программа

Редакторы *Е. М. Куулар, Л. А. Ооржак*
Компьютерная верстка *Л. Д. Донгак*
Корректоры *А. А. Саая, А. Д. Даржаа*

Подписано в печать 03.02.2025. Формат 60x84¹/₁₆.

Гарнитура Times New Roman. Физ.печ.л. 2,75.

Тираж 100 экз.

Отпечатано в издательско-полиграфическом отделе
Института развития национальной школы.
667000, г. Кызыл, ул. Рабочая, 2. тел/факс 8(39422) 6-17-52